

В'ячеслав ШЕВЧУК

ПРО ТОПОНІМІЧНУ ПРОЗУ ПОДІЛЛЯ

Усна оповідна творчість України зберегла багатющий масив матеріалів з народної регіональної ономастики. Давні назви населених пунктів, всупереч усіляким перейменуванням, стали сьогодні офіційними адміністративними назвами, і це не лише етніміка (від роду до нації), топоніміка, мікротопоніміка (географічні найменування різного рівня), а й власні імена, вуличні прізвиська тощо.

Все це потребує ґрунтовного аналізу на історико-порівняльному, синхронному, описовому, картографічному та близьких до них рівнях вивчення.

Інакше кажучи, ономастологія, як так само узагальнююча галузь мовознавства, з порушеної проблеми, не може рухатися вперед без усної народної творчості, без фольклорних легенд та переказів, історії народу, природничих чинників тощо. Тільки на стику наук можливо досягнути вагомих наукових результатів.

Усні народні оповіді про назви місцевостей та їх складники за жанрово-тематичною ознакою поділяються на топонімічну легенду і топонімічний переказ (оповідання).

Топонімічні легенди та перекази, зокрема подільського етнорегіону, впродовж багатьох віків пам'яттю народу утримують життєвий досвід, природобачення, історію та ряд інших чинників, що дають змогу духовно збагачуватися тими цінностями, які впливали на моральне формування соціума.

Предметом нашого дослідження є окремі назви населених пунктів, гідронімів, мікротопонімів, які дають можливість простежити похідність номінацій, поширених у регіоні, а отже, пояснити місцеві самотутні назви населених пунктів. Для цього ми залучили власні записи легенд та переказів про походження топонімічних оповідей під час індивідуальних та гуртових плано-

вих етнологічних експедицій [14; 15]. Використано також рукописні фонди з даної проблеми Навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного університету. Залучаються публікації попередніх років, що з'явилися друком і є результатом різного роду наукових пошуків.

Слід відзначити, що вагому інформацію про конкретні події минулого, які відбувалися на території Подільського краю зберегли саме вказані оповідні види фольклору. Традиційно легенди належать до групи міфологічних та історичних, які в цілому ґрунтуються на фантастичному баченні і досить довільному використанні антропоморфних і зооморфних образів, алегорій і символів. Топонімічні оповіді цієї групи відзначаються відносно достовірними уявленнями у поясненні походження, утворення та збереження в побуті й адміністративному законодавстві назв населених пунктів, кутків, певних місцевостей, різних гідронімів.

Визначальним залишається і той факт, що група топонімічних легенд служить збереженню в пам'яті й передачі знань про історичне минуле народу: ці твори містять оповіді, в яких робиться спроба пояснити причини, чому так, а не інакше було названо той чи інший населений пункт, місцевість тощо.

З назвою кожного населеного пункту обов'язково пов'язаний якийсь переказ або легенда. Вирізняються топонімічні легенди та перекази, які набувають історико-героїчного змісту. Походження певних загальновідомих та вузькомісцевих географічних назв можна пояснити іменами історичних, а іноді й загадкових осіб, що розглядаються у творі на тлі певної доби. Тому це чи не найчисельніша група творів серед оповідних жанрів.

Інша підгрупа назв, на думку дослідників, зберегла пам'ять про оборону населених пунктів від ворожих нападів, а саме від турецько-татарських орд («Вихватнівці», «Остап'є», «Чорнокінці», тощо) [4].

Окремий пласт топонімічних легенд та переказів складають ті, в основі яких лежать соціальні і побутові конфлікти та події. Тут слід взяти до уваги і той факт, що чимала кількість населених пунктів з різних причин змінювала свої первинні назви. Цей процес триває й сьогодні, поживлений демократичними перебудовами в усій Україні.

В усних оповідях згадуються ті події, які здебільшого не відображені в мемуарно-історичних джерелах. Причиною цього може бути зруйнування сіл і міст Поділля турками і татарами, які чинилися надміру часто і були нищівними. У переважній більшості легенд розповідається: «Прийшли татари в то село і порізали всіх людей, а хати їх поспалювали» [9, 34]. У таких випадках живи-

ми, як правило, залишалися один або кілька чоловіків, які й засновували, а отже й започатковували назву того чи іншого населеного пункту, на тому самому місці [9, 34]. Та чи завжди там само? Так, скажімо, назва села Вихватнівці [2] пояснюється тим, що після зруйнування татарами селища, ті поселенці, які вбереглися, згодом заснували неподалік поблизу згаріща село, яке було назване Вихватнівцями (мали на увазі тих, хто врятувався, «вихопився» із неволі). Назва с. Остап'є, можна вважати, сформувалася на основі конкретної події, яка залишилася в далекому минулому і вже призабулася людьми. Колись давно, розповідає легенда, люди встигли втекти у лісі від татарської навали. І коли татари ввійшли у селище, то вже «ні на кого там не могли натрапити». Розлючені, що нікого не знайшли в селі, татари поспалювали все, що тільки могли. Та минула лиха година. Люди повернулися, а хтось і забіг у хату старожила діда Остапа, який залишився живим та неушкодженим після нападу ворога. Той хтось вискочив із його хати і загукав: «Остап'є!». Звідки й пішла назва Остап'є [4, 45].

Відображені у топонімічних легендах і переказах події Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького («Добриводи», «Криниця Дружби», кріпаччина «Швейків»).

Чимало оповідей тяжіють до групи історичних легенд та переказів. Так, назва с. Добриводи походить із розповіді: «Ще за пам'ятного літа 1649 року Богдан Хмельницький йшов із військом та зупинився біля одного джерела, з якого пив зі смаком гожу воду, а потім і мовив: «Добра вода, рідко таку знайдеш. А вже назва Вашого села така гарна, що гей. Хай на Ваші Добриводи та йде добра воля» [4, 50]. Поряд із назвою с. Добриводи, збереглася і співзвучна оповідь, записана в дусі історичного переказу про походження назви мікротопоніма «Криниця Дружби».

«Події ці відбулися 325 років тому. Якраз через рік після возз'єднання України з Росією. Воїни Богдана Хмельницького разом з російськими стрільцями, звільняючи Правобережну Україну від польської шляхти, підішли до Ягільниці. Граф Ленсько-Вронський, власник фортеці, не хотів ніяк здаватися. Але його кріпаки, які ненавиділи графа, відкрили ворота воїнам Б. Хмельницького і російським стрільцям. Видно, добре допік їм панський шляхетський гніт. Спрагли оборонці фортеці, тобто кріпаки, на radoщах, що їх звільнено, кинулися до криниці, яка протікає біля теперішнього кінного заводу, колишнього замку. На radoщах пили воду з ними і російські стрільці, і війська Б. Хмельницького. Подейкують, тобто існує легенда, ніби сам Хмельницький підняв квартиру нагірянської водиці, підняв її на знак дружби між російськими воїнами і місцевими кріпаками. З того часу почали цю криницю називати криницею братства. Там і залишилась вона

до сьогоднішніх днів. Місцеві жителі називають її криницею Дружби [6].

Назва с. Горигляди знайшла своє пояснення в тому, що «давню за Дністром на високому горбі стояла козацька могила». На ній був закопаний стовп, зверху обвитий клоччям та смолою. Коли козацькі вартові помічали наближення ворогів, то запалювали смолу. Люди, що жили неподалік, гукали жартома вартовим: «Добре сі з гори гляди» [4, 44]. Ось так від цих слів і пішла назва села Горигляди.

У багатьох розповідях походження назв населених пунктів набуло кількох імовірних трактувань. Щодо назви с. Іване-Пусте в обох відомих версіях легенди спільним є те, що тут було «багато чоловіків на ймення Іван». Перша із них розповідає: «Почала ходити хвороба чума і багацько людей умерло і лиш з Іванів еден лишився. І фест пусто стало. Того так се село вже і називаєси» [9, 35]. Друга версія пов'язана із нашествям турків, що, за переказом про виникнення назви села Іванківці Городецького району Хмельницької області, часто нападали на місцевих жителів: «Колись давно проходило нашествя турків. Так одного разу вони вчинили напад, де й всіх поспалювали, крім одного чоловіка на ймення Іван, який зумів вихопитись з-під облоги ворога. Він поселився у лісі, неподалік того згарища, де жив раніше, а через деякий час біля нього поселились ще й інші люди, які й започаткували назву населеного пункту від першого їх поселенця Івана» [7].

У деяких топонімічних легендах та переказах Поділля відбилось і певне розуміння подій та явищ минулого, як наприклад, у оповіді про назву села Швейків, де фігурує прізвисько пана, що за свою жорстокість до селян був прозваний Швейковим, оскільки віддавав накази бити селян віжками, званими по-турецьки швейками [4, 46].

Предметом нашого дослідження є і назви гідронімів Подільського краю, згадані в легендах і переказах.

У таких оповідях нерідко натрапляємо на елементи, що свідчать про цілющі властивості джерел, криниць тощо («Конопківські джерела», «Джерело Регіна», «Сова криниця», «Оксанина криниця» і т. д.).

Досить своєрідно послуговується міфологічним перетворенням легенда про джерело у с. Конопківці Теребовлянського району Тернопільської області. У творі розповідається, що колись давно зустрічалися хлопець із дівчиною, та їх батьки ворогували між собою і були проти цього. Але так сталося, що обоє вони втекли в лісі і там оселилися. «Одного разу йшов дощ і закохана пара, пробігаючи по полю, зупинилась, простягла долоні, щоб напитись дощової води, а в цей час мати парубка стояла вдома на порозі і проклінала молоду пару, промовляючи: «А щоб ви пропали! А щоб ви каменем стали там, де стоїте!...» Від

того материнського прокляття обоє скам'яніли. І утворилося джерело, яке набуло цілющих властивостей і лікує людей і по сьогодні» [4, 66].

Легенда про «Оксанину криницю» оповідає, що ще за панських часів жили на Поділлі ненависна до кріпаків пані та незрівнянною краси дівчина-кріпачка Оксана, яка брала свою вроду від криниці, у сусідньому селищі. Щодня бігала Оксана до кринички вмиватись, а пані дедалі більше лютувала від того, що така вродлива у неї наймичка. Якось пані дізналась про криничку і наказала забруднити її та засипати. При цьому віддала наказ продати Оксану якомусь багатію до Кракова. З часом Оксанина криниця відновилася і до сьогодні несе свої води на благо людям [4, 70].

Дещо подібний зміст має легенда про «Сову Криницю», яка розташована у міжгір'ї Согово Яру між Кам'янцем-Подільським і Старою Ушицею на Хмельниччині. Вода кринички, що знайшла свій притулок у цій місцині, теж наділена лікувальними властивостями. Давно, ще за часів татарської навали, у тій долині жила сова, яка дуже любила те джерело і в скалі над ним звила своє гніздо. Ця вода сові дарувала і вік, і здоров'я. Та одного разу те джерело відчуло лиху годину, бо наближалось військо хана. Хан, напившись тієї води, заснув, а коли прокинувся, то побачив, що все його тіло було покрито чиряками. Розлючений хан наказав зруйнувати те джерело. Але через якийсь час воно відродилося [11, 34].

Про Поділля писали і в часи стародавньої Греції. Так, на картах Геродота (V ст. до н. е.), зокрема у книзі четвертій його хроніки «Історія», читаємо: «Ріка Тіраніс бере початок у Скіфії. Витікає вона з великого озера, біля якого пасуться дикі білі коні... Ріка Тіраніс по виході з озера лише короткий час – п'ять днів шляху – залишається прісною, а затим, на чотири дні плавання, аж до самого моря, вода її робиться гіркосоленою» [3, 10]. Такому трактуванню історика певною мірою відповідає один з варіантів легенди про виникнення р. Дністер: «Колись давно в горах, у хмарах, жив собі старий дідуган, який керував водами, які дід не відпускав від себе. Так у того старого був потічок і, споглянувши з-за хмари сонячне сьйво, він захотів на землю, де люди живуть. Вблагавши діда, рушив потічок у дорогу з двома камінцями, які йому дав дід, щоб той показав їх морю, як свідчення того, що потічок не без роду. А тим часом поки потічок стрімко біг в сторону моря, то до нього приєднувались інші потічки, а, отже, з малого потічка виросло кремезне річище. Коли потік зустрівся з морем, то море хотіло побачити доказ того, що могутня ріка не без роду. Але потік загубив камінці і мовив: «Коли я до вас поспішав, то свої ознаки на дні стер». Від цих слів море і дало назву річці – Дністер» [4, 61].

За висловом фольклориста П. Медведика, «нерідко одна і та ж легенда цього циклу містить по-

двійну інформацію – історичну та міфологічну, але найголовніший елемент у ній – пояснення походження топоніма (гідроніма). Вони віддзеркалюють образне осмислення історичних подій, яке допускає вигадку, домисел...» [4, 6].

Інваріант походження назви р. Дністер зосереджує нашу увагу на історичному, адаптованому рівні: «Колись давно біля потічка жило поселення, яке на його березі позначало свій календар. І одного ранку, коли всі прокинулися, то потічок став широкою рікою, а отже, всі дати були змиті та залиті водою. Обурені поселенці запитували: «Хто дні стер?» [5].

Іншомовний гідронім Дністра – Тірас відзначається давністю. На території подільського краю мешкали не лише скіфські племена. Та можна припустити, що назва р. Тірас походить від скіфівської.

Із погляду видозмін мовного вжитку згадаємо молд. *Hucmpy*, рум. *Nistru* – цілком закономірну для цих мов фонетико-морфологічну трансформацію назви річки Дністра. Ця зміна вже у слов'янській вимові орієнтована, як видно з вокалізму *i*, на українську вимову *h* (ятя) як *i* (*Дѣньстрѣ*, пізніше *Дністер*).

Турецька мова зберегла давнішу назву Дністра у формі *Turla*, як цю ріку іноді іменують під турецьким впливом старі карти [8, 7].

Останнім часом, як у фольклористичній, так і в історичній літературі, загострюється увага на необхідності вивчення минулого у назвах водоймищ та їх невмотивованості у номінативній позиції гідронімічного характеру. Так, назва річки Смотрич виводиться від давньоруського слова «*смотри*» («бачити», «дивитися»), в розумінні того, що вода в річці чиста, дзеркальна. У наших предків такі уявлення про воду складалася в місцях, де русло річки має кам'янисте дно. У давнину, коли прилеглі землі були вкриті лісами, вода в ній була справді прозорою [13, 14].

Найбільшою притокою р. Смотрич є р. Тростянка. Назва її походить від давньоруського найменування болотяних рослин – *троща* (*очерет*). Слід мати на увазі й таке припущення, що до татаро-монгольської навали в східній Європі очерету не знали. Його занесли в нашу місцевість загонами татарського хана Батия в XIII ст. У монголів був звичай, ідучи на підводі, жувати солодкий корінь очерету. Тому очерет в Україні ще називають «*татарським зіллям*». Можна припустити висновок, що верхів'я р. Тростянець було залюднене задовго до нападу татар на Київську Русь, коли східні слов'яни болотну рослину називали *трощею*, тростником. Згодом ця назва поширилась на очерет [13, 15].

Цікава також версія про походження назви гідроніма Кобилянка. Коли внаслідок нападів татар мешканці сіл Борончин та Окопи переселились у більш захищені місця, поселення виникло навко-

ло джерела, яке мало назву Кобилянка. Тут проживав великий землевласник (ім'я невідоме), поля якого вимірювались тодішньою земельною мірою «*волоки*». Землевласник розводив і коней, зокрема племінних кобил, які користувались великим попитом у близькій та віддаленій місцевостях. З далеких сторін приїздили купці, щоб їх придбати. Звідси – їхали по кобил на «*волоки*», що й дало назву «*Кобиловолоки*» [1, 5].

Природничий характер має пояснення ряд назв гідронімів Поділля. Як це бачимо на прикладі назви річки Калюс (Хмельниччина), яка веде своє походження від однойменного затопленого села. У назві гідроніма корінь «*кал*», який є визначальним у споріднених слов'янських мовах. Так, українською мовою це «*калюжа*», російською – «*калуга*», сербською – «*калюга*», чеською – «*калузо*». Річка Калюс невелика і неглибока, та має швидку течію. Через мулистість її дна вода в ній «*каламутна*». Оскільки відбулося затоплення басейну Дністра і його приток, це призвело до змивання культурного шару ландшафту [10, 8], –це одне з пояснень. А друге – *калюжа* – це природне болото, яке утворюється внаслідок гниття [12, 73].

Можна припустити, що назва села Калюс утворилася від гідроніма річки, який ґрунтувався на значенні мулиста, болотяна, каламутна.

Отже, топонімічні легенди та перекази є цінним пізнавальним джерелом для вивчення світоглядних позицій суспільства на різних етапах історичного розвитку, а відтак і неоціненною художньою ілюстрацією багатоговікової долі українського народу. Вживані в уснонародних оповідях назви об'єктів навколишнього світу становлять місткий масив прадавніх знань про певні території. А така інформація сприяє збагаченню нашої національної свідомості, урівноваженню в самопочуттях, людських взаєминах і розумінню того, що нас постійно оточує. А тому, як легендам, так і переказам властиво пояснювати невідоме через неймовірне або виняткове, проте визнане за реальність. Напрошується висновок, що початки історії кожного народу чи етногрупи споріднених народів в основному висвітлені в легендах та переказах. Обидва жанри служать збереженню в пам'яті й передачі інформації про історичне минуле народу.

Анотація

У статті аналізуються трактування назв населених пунктів, які згадуються у місцевих легендах та переказах, а також розглядаються тлумачення номінацій географічних об'єктів Поділля, пов'язаних із найменуванням річок та водоймищ.

Summary

The article deals with the analysis of interpretation of settlements' names, the factual information about which is given in local legends and narrations, and also the in-

terpretations of Podillya' geographical nominations, connected with river and other reservoirs names are examined.

Список використаних джерел:

1. *Бакун В. М.* Історія села Кобиловолоки (1394–1994). – Кобиловолоки, 1994.
2. *Гавришук А.* Звідки пішла назва села Вихватнівці // Подолянин. – 1999. – 16 квітня.
3. *Гришук Б.* Землі квітучої краси // Хмельниччина: Фотоальбом / Фото В. Хмари. – К., 1989. – С. 10–15.
4. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля / Зібрав та упорядкував П. Медведик. – Л., 1992.
5. Зап. 11.11.2003 р. *Бірюк І. І.* від Дідорак Галини Іванівни, 1930 р. н., осв. 4 кл., санітарка, українка, у с. Кулішівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл. // Рукописні фонди (Далі – РФ) навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного університету. – Зшиток № 115. – С. 49.
6. Зап. влітку 1980 р. *Колотило Т. І.* від Якіля Є. М., 1931 р. н., осв. вища, вчитель місцевої школи, українець, у с. Ягільниця Чортківського р-ну Тернопільської обл. // РФ Навчально-наукової лабораторії етнології (Лекція).
7. Зап. 12.12.2006 р. *Шевчук В. В.* від Крамара Сергія Йосиповича, 1965 р. н., осв. вища, завідуючий складом у Кам'янець-Подільському державному університеті, українець, у с. Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл. // РФ Навчально-наукової лабораторії етнології.
8. *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини. – К., 1973.
9. *Колотило Т. І.* Історична основа етимологічних легенд західного Поділля // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 33.
10. *Маярчак С. П.* Калюс: село на дні моря (нарис історії). – К., 2004.
11. *Сис-Бистрицька Т.* Перлини Товарів-Медоборів: К. 1. – Кам'янець – на Поділлі, 1994.
12. Словник української мови: В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда та ін. – К., 1973. – Т. 4.
13. *Соха В.* Від літа 1493-го... Сторінки історії міста Городка. – Городок, 1999.
14. *Шевчук В. В.* Про топоніми у легендах та переказах Поділля // Національно-культурний аспект вивчення україністики і полоністики: Матеріали Міжнародної студентської науково-практичної конференції 9 лютого 2006 р. – Санок – Кам'янець-Подільський. 2006. – С. 220–224.
15. *Шевчук В. В.* Гідроніми у легендах та переказах Поділля // Збірник наукових праць студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Вип. 1. – Чернівці, 2006. – С. 86–90.

